

XVI. YÜZYILDA BİR OSMANLI KALESİ; CANKERMAN (ÖZÜ)

Mustafa IŞIK*

ÖZ

Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan 483 numaralı ve 1570 tarihli tapu tahrir defterindeki verilere göre, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyindeki en önemli askeri üslerinden biri olan Özü Kalesinin nüfusu, iktisadi ve askeri yapısı incelenmiştir. Ayrıca Özü Kalesindeki askeri yapı içerisinde yer alan askeri sınıflar ve askeri görevliler de bu çalışmada tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Özü (Oçakof) Kalesi, Zaporog Kazakları, Osmanlı-Rus Savaşları, Tahrir Defterleri

AN OTTOMAN CASTLE IN THE SIXTEENTH CENTURY: CANKERMAN (OZU)

ABSTRACT

The study based on the data in the no. 483 *tahrir* of 1570 in the Prime Ministry's Ottoman Archive. This study investigates the demographic, economic and military structure of the Ozu Castle which was one of the most important military bases of the Ottoman State in the north of the Black Sea. The study also attempts to uncover the military corps and officers within the military structure in the Ozu Castle.

Keywords: Ozu (Ochakov) Castle, Zaporog Cossacks, Ottoman-Russian Wars,

Giriş

Bu araştırmada, İstanbul Boğazı'nın iki yakasındaki Anadolu ve Rumeli Hisarları gibi, Özü (Dinyeper) Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü Özü Boğazı'nın¹ iki yakasında yer alan Özü (Cankerman) ve Kılburun kale-

*Sakarya Üniversitesi, SBE, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.

¹ Burayı boğaz olarak ifade ediyoruz, çünkü Özü Nehri çok büyük bir nehir olup, Karadeniz'e döküldüğü yerde adeta nehirden çok, bir boğazı andırmaktadır. Ayrıca kaynaklarda da buranın ismi, Özü Boğazı olarak geçmektedir. bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/ II, TTK Yayınevi, Ankara 2003, s.14 s267; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, Cilt.I-II, sad. Neşet Çağatay, TTK Basımevi, Ankara, 1992, s.212; Aynı müellif, Cilt III-IV, s.81.

lerinden, Özü Kalesi 483 numaralı tapu tahrir defterine göre ele alınacaktır. Bu iki kale, Özü Nehri'nin Karadeniz ile buluştuğu yerde, stratejik açıdan nehrin en önemli noktasında inşa edilmiş ve bu kaleler ile Özü Nehri'ne giriş ve çıkış kontrol altına alınmak istenmiştir. Ayrıca bu iki kalenin yer aldığı Özü Boğazının tam ortasında bir de küçük ada² bulunmaktadır. Bu ada, Özü ağzının kontrolünde önemli derecede rol oynamaktadır. Bundan dolayı bu çalışmamızda, hem Özü Kalesinin stratejik önemi tahlil edilecek hem de XVI. yüzyıldan itibaren, Karadeniz'in Kuzey sahillerinde Osmanlı Devleti için en önemli tehlikelerden birisi olan Zaporog Kazakları ile Osmanlı Devleti'nin mücadelelerinin sebep ve sonuçlarına değinilecektir.

Ana hatlarıyla iki bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde Özü'nün siyasi tarihi, tahrir defterinden bağımsız ve zaman kısıtlaması olmaksızın ele alınacaktır. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise 483 numaralı, (Hicri.977 / 1570) tarihli tapu tahrir defterlerindeki veriler ışığında Özü'nün nüfusu, ekonomik yapısı ve askeri yapısı incelenecektir.

1.Özü (Cankerman)'nün Siyasi Tarihi

Özü Nehri ve bölgesi³ stratejik açıdan çok önemli bir coğrafyadır. Bu bölge tarih boyunca bu stratejik önemini muhafaza etmiştir. İstanbul'dan başlayarak, Özü Nehri vasıtasıyla Fin Körfezi oradan da Batlık Denizi'ne uzanan kuzey-güney eksenli Bizans-İskandinavya ticaret yolu bu bölgenin önemini şüphesiz daha da arttırmıştır.⁴ Tüm bu sebeplerden dolayı Özü mansabı ve Karadeniz'in kuzeyi uzun yıllar hem Orta Asya'dan hem de batıdan yani Avrupa içlerinden gelen kavimler tarafından ele geçirilmek istenmiştir. Her ne kadar bölgeye Avrupalı kavimler gelmiş olsa da, bölge özellikle IV. yüzyıldan XVIII. yüzyıl sonuna kadar Orta Asya'dan gelen Türk boylarının hâkimiyetine girmiş ve adeta "*Türk Yurdu*" niteliği kazanmıştır.⁵

Bu coğrafya, M.Ö VII-IV. yüzyıllarda Don Nehri ile Tuna Nehri arasındaki topraklara hükmeden İskitlerin, daha sonra İran menşeli oldukları

² Bu adanın ismi günümüzde "*Pervomaysk*" olarak geçmektedir. Bu kelime Rusçada "1 Mayıs" anlamına gelmektedir.

³Özü bölgesi olarak ifade ettiğimiz bu bölge, Dinyeper (Özü) Nehrinin Ukrayna'nın iç kesimlerinden, Karadeniz'e dökülünceye kadar içinden geçtiği coğrafya değildir. Burada kastettiğimiz bölge, nehrin Karadeniz'e döküldüğü yer ve civarıdır. Bu bölge, Ruslar tarafından "Oçakov" olarak adlandırılmakla birlikte günümüzde Ukrayna sınırları içerisinde bir şehir olarak yer almaktadır.

⁴ Akdes Nimet Kurat , *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara,1972, s.54.

⁵ Kurat, *a.g.e* , s.1.

bilinen Sarmatların egemenliğine girmiştir. M.S 180 yılında ise bu bölgede Baltık sahillerinden gelen Gotlar hâkimiyet kurmuşlar ve Özü Nehri'ni sınır kabul ederek ikiye ayırmışlardır. Özü Nehri'nin doğusunda kalanlara Ostrogot, batısında kalanlara ise Vizigot ismi verilmiştir.⁶ M.S IV. yüzyılın son çeyreğinde İtil'in batısına geçen Avrupa Hunları'nın Özü'ye gelişi ve burada yaşayan Ostrogotları daha batıya göç etmeye mecbur etmesiyle bir yandan büyük Kavimler Göçü başlamış, bir yandan da daha doğudaki Türk boyları Özü bölgesine doğru ilerleme fırsatı bulmuştur.⁷ Hunlar'dan sonra Avarlar VI. yüzyılda Özü, Turla ve Tuna Nehri kıyılarına hâkim olmuşlardır. IX. yüzyılda bir başka Türk boyu olan Peçeneklerin bölgeye gelmesiyle bu coğrafyadaki Türkleşme hızlanmıştır. Peçenekler, Kiyev Rusyası ile 150 yıl boyunca mücadele etmişler ve bunun neticesinde Bizans-Dinyeper (Özü)-İskandinavya ticaret yolunun Rus hâkimiyetine girmesini ve Rusların gelişmesini bir müddet engellemişlerdir.⁸ XI. yüzyıldan itibaren Özü boyunca Kıpçaklar, Peçenekleri ve Uzları batıya göç ettirmek suretiyle hâkimiyet kurmuşlardır. Kıpçaklar da aynen Ostrogotlar gibi Özü Nehri'ni sınır tayin etmişlerdir. Buna göre Özü Nehri'nin doğusunda kalan bölgeye *Kara Kıpçak Yurdu*, batısında kalan bölgeye ise *Ak Kıpçak Yurdu* adı verilmiştir.⁹

1223 yılında Cengizhan'ın komutanları Subutay ve Noyan Kafkaslar üzerinden Kıpçaklar üzerine yönelince, doğudan gelen bu müthiş Moğol baskısına karşı koyamayacağını bilen Kıpçaklar (Kumanlar), Kiev Rusyası'na Moğollara karşı ittifak teklifinde bulundular. Ruslar, Kumanların bu ittifak teklifini kendi güvenlikleri de tehlikede olduğundan dolayı kabul ettiler. Bu ittifak gereğince, Rus-Kıpçak birleşik ordusu 1223 yılında Kalka Irmağı kenarında Moğollar ile savaşa tutuşmuş ve neticede büyük bir bozguna uğramıştır. Bu bozgunun sonu, Cengizhan'ın torunu ve Altınordu Devleti'nin gerçek kurucusu sayılan Batuhan, 1240 yılında Doğu Avrupa veya bir başka deyişle Kıpçak seferine çıkmış ve bu sefer sonucunda Kiyev'i ve hatta bütünüyle Karadeniz'in kuzeyini Altınordu sınırlarına dâhil etmiştir.¹⁰ Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya'nın Altınordu egemenliğine girmesi ile bu coğrafyada daha önce yaşamış olan Kıpçak, Peçenek, Uz, Moğol, vs. unsurlar genel bir kimlik altında toplanmışlar ve bu kimlik "Tatar" şeklinde

⁶ Kurat, *a.g.e.*, s.8.

⁷ Kurat, *a.g.e.*, s.18.

⁸ Kurat, *a.g.e.*, s.54.

⁹ Kurat, *a.g.e.*, s.73-74.

¹⁰ Yücel Ötörk, "*Özü'den Tuna'ya Kazaklar I*", Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s.154-155.

tesmiye edilmiştir.¹¹

Altınordu Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde, Litvanya Knezliği'nin Altınordu üzerinde herhangi bir tesiri görülmemekteydi. Ancak Altınordu'nun zayıflamaya başladığı ve taht mücadeleleri ile uğraştığı dönemlerde, taht mücadelesi veren muhalif güçler sık sık Litvanya'ya sığınıyordu.¹² Bu nedenle Litvanya hâkimiyeti zaman zaman Orta ve Aşağı Özü'ye doğru genişleyebiliyordu.¹³ Altınordu'nun içinde bulunduğu bu karışık ortamda, Kırım Hanlığı kendisini Altınordu'nun varisi olarak görmüş ve onu ortadan kaldırıp mirasına sahip olmak için Altınordu ile amansız bir mücadeleye girişmiştir.¹⁴

XV. yüzyılın başlarında Kırım Hanlığı'nın kurulması ve bağımsızlığını ilan etmesi ile bölgedeki Litvanya ve Altınordu'nun hâkimiyeti bir nebze olsun zayıflamıştır. Kırım Hanlığı'nın kurucusu Hacı Giray I, öldükten sonra 12 oğlu arasında çıkan taht mücadelesinde, iktidar Nur-Devlet, Mengli Giray I. ve Canbek arasında değişmiştir. Fakat en sonunda Kırım Hanlığının başına, 1475 yılında Fatih'in Kefe seferi sonucunda Osmanlı Devleti'nin de yardımıyla Mengli Giray I geçmiştir. Bu tarihte, aynı zamanda Kırım Hanlığı bağımsızlığını kaybederek¹⁵ Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁶ Bu dönemde Kırım Hanlığı, Altınordu'dan fiilen tamamıyla bağımsız olmasına rağmen, Altınordu Hanları Kırım'ı hala kendi ülkesinin toprakları olarak görmekte ve Kırım hanlarını da kendisine isyan eden asiler olarak kabul etmekteydi.¹⁷ Kırım Hanlığı bir yandan Altınordu ile mücadeleye devam ederken, diğer taraftan da Moskova Knezliği ile ittifak yapma çabasındaydı. Kırım Hanlığı'nın bu teşebbüsü karşısında Altınordu Devleti de Lehistan-Litvanya Birleşik Krallığı ile ittifak yapmış ve böylece Kırım-Moskova bloğu karşısına yeni bir oluşum ile çıkmıştır.¹⁸ Bu yeni durum

¹¹ Öztürk, *a.g.e.*, 2004, s.156.

¹² Öztürk, *a.g.e.*, 2004, s.481.

¹³ <http://ua7.com.ua/?q=language:ru,section:pages,mname:rmenu,pname:15-ochakov>, 04. 06. 2008.

¹⁴ Yücel Öztürk, "Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası ve Türkiye-Moskova İlişkileri (16.ve 17.Yüzyıllar)" , *Türk Dış Politikası- Osmanlı Dönemi*, editör. Mustafa Bıyıklı, C.2, İstanbul 2008, s.227.

¹⁵ Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı" , *Türkler*, C.IX, Ankara, 2002, s.486.

¹⁶ Kırım Hanlığı'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesi meselesi ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İncalcık "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", *Belleten*, C.VIII, Sayı 30, Ankara,1944, ss.185-229.

¹⁷ Halil İncalcık "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi", *Belleten*, C.VIII, Sayı 30, Ankara,1944, s.210.

¹⁸ İncalcık, *a.g.m.*, 1944 , s.204.

karşısında, Moskova Knezi İvan, 1492 yılında Kırım Hanlığı'na Loban Kolçev adında bir elçi göndermiş ve bu elçi Mengli Giray I'ı Litvanya-Lehistan üzerine savaş açmaya ikna etmeye çalışmıştır. Mengli Giray I, İvan'ın elçisine “*Ben yüce Knez kardeşimle her zaman birlik içinde oldum. Şu sıralar, Dinyeper(Özü) ağzındaki eski şehrin bulunduğu yere Lehistan'a zarar vermek için bir kale(Cankerman) inşa ediyorum*” şeklinde cevap vermiş ve Moskova ile ittifakını sağlamlaştırmıştır.¹⁹ Mengli Giray'ın Rus elçisine verdiği bu cevap aynı zamanda Özü (Cankerman) kalesinin yapılış amacının Lehistan'a zarar vermek olduğunu da göstermektedir. Mengli Giray'ın burada Lehistan'a zarar vermektan kastı, kanaatimizce Özü Nehri vasıtasıyla kuzeye doğru uzayan Bizans-İskandinavya ticaret yolunun denetimini Özü ağzındaki bu kale ile ele geçirip, Lehistan topraklarından da geçen ticaret yolunun ekonomik getirilerinden, Lehistan'ı mahrum bırakmaktır.

Nikolay Mihayloviç Karamzin, eserinde Özü Kalesinin inşası için Mengli Giray I'ın Kefe halkından borç olarak 33.000 altın aldığını ve bu borcu daha sonra Moskova Knezi İvan'ın ödediğini yazmaktadır.²⁰ Özü Kalesinin inşası için, Moskova Knezi'nin bizzat kendisinin bu borcu üstlenmesi, o dönemde Moskova'nın Kırım Hanlığı'nın müttefikliğine duyduğu zarureti ve Lehistan-Litvanya ile içinde bulunduğu anlaşmazlığın boyutunu göstermektedir.

Mengli Giray I, 1492 yılında Dinyeper (Özü) Nehrinin kenarına inşa ettirdiği bu kaleye “Kara-Kerman” ismini vermiştir.²¹ Ancak bu kalenin inşasından 17 yıl önce, 1475 yılında Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin tâbiyetine girmiş olmasından dolayı, doğal olarak bu kale de Osmanlı egemenliğine girmiş ve Osmanlı Devleti tarafından kalenin ismi Özü (Cankerman) olarak değiştirilmiştir. Ruslar ise bu kaleye daha sonraları “Oçakof” ismini vermişlerdir. Özü Kalesinin 1492 yılında Mengli Giray I tarafından inşa edildiğine dair herhangi bir kayda, tetkik ettiğimiz Türk kaynaklarında rastlamıyoruz. Bu bilgiyi Rus kaynaklarından edinmiş bulunmaktayız. Türk kaynaklarında sadece Kazak tehlikesine karşı sonradan Özü Kalesine ek olarak inşa edilen Orta Palanka (Piyale Paşa Kalesi) ve Kapudan-ı Hasan Paşa Kalelerinin yapılaşmalarına dair bilgilere rastlamaktayız.²²

¹⁹ Nikolay Mihayloviç Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, c.IV-VI, Moskova 2001, s.510.

²⁰ Karamzin, *a.g.e* , s.510.

²¹ <http://ua7.com.ua/?q=language:ru,section:pages,mname:rmenu,pname:15-ochakov>, 04.06.2008.

²² Kapudan-ı Hasan Paşa Kalesinin yapımı hakkında bilgi için bkz. Naima, “*Naima Tarihi*”, çev. Zuhuri Danişman, İstanbul, 1968, C.II , s.959.

1.1. Özü Kalesi'nin Fiziki Özellikleri

Evliya Çelebi, 17.yüzyılda ziyaret ettiği Özü Kalesini, ikisi daha sonra inşa edilen birbirine bitişik üç kaleden müteşekkil bir kale olarak tasvir etmiştir. Buna göre bunlardan birincisi ilk olarak inşa edilmiş olan Eski Kaledir. Bu kale, Özü Kalesinin merkezi olarak kabul edilmektedir. Bu kaleye ek olarak inşa edilen 2 kaleden birincisine, Orta kale (Piyale Paşa Kalesi) ikincisine ise Kapudan-ı Hasan Paşa Kalesi ismi verilmiştir.²³ Bu kaleler isimlerini bânilerinden almışlardır. Birbirine bitişik üç kale olmasına rağmen, bu kaleler esasında bir kale sayılmış ve genel olarak Özü Kalesi ismiyle anılmışlardır.

Özü Kalesinin merkezi sayılan eski kale, dört köşe olarak inşa edilmiş ve etrafı hendeklerle çevrilmiştir. Bu kalenin içinde 200 kadar bahçeli ev, bir adet Şer'iyye Mahkemesi, Hünkâr Camii ve Bey Sarayı, ayrıca dükkân ve hamam bulunmakta idi.²⁴ İkinci kale olan Orta kale, Piyale Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu kalenin iki kapısı olup biri kibleye diğeri ise kuzeye bakmakta idi. Orta kalenin içinde 100 kadar ev, 20 kadar dükkân ve 1 de camii bulunmakta idi.²⁵ Özü Kalesi'ne bitişik olan ve 1626 yılında Hasan Paşa tarafından inşa ettirilen Kapudan-ı Hasan Paşa Kalesi de şekil olarak dört köşe idi. Bu kalede 300 kadar ev bulunuyordu. Kalenin dışında ise hendeği yoktu. Birbirine bitişik 3 kaleden müteşekkil Özü Kalesi'nin etrafı sur dışından 4000 adımdı.²⁶ Kale içine kazılan kuyulardan acı su çıkması nedeniyle Özü Kalesi'ni oluşturan 3 kalenin de suyu bulunmuyordu. Kalenin içme suyu ancak yağmurlarla dolan sarnıçtan ve kalenin 2 saat uzağında bulunan kuyulardan temin edilmekteydi. Bundan dolayı kale kuşatıldığında, kale halkı çok ciddi sıkıntılar çekmekteydi.²⁷

Özü Kalesinin varoşu, kalenin kible tarafında yer alıyordu. Kalenin varoşlarında Eflak ve Boğdanlıların ikamet ettikleri 500 kadar saz örtülü ev ve 200 kadar dükkân bulunuyordu²⁸. Ancak bizim incelediğimiz 1570 tarihli tahrir defterine göre kalenin varoşunda Evliya Çelebi'nin bahsettiğinden çok daha az nüfusun yaşadığı görülmektedir.

²³ Evliya Çelebi , *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* , sad..Zuhuri Danişman ,C.VIII, 1970 İstanbul, s.36-37.

²⁴ Evliya Çelebi, a.g.e, s.36.

²⁵ Evliya Çelebi, a.g.e, s.37.

²⁶ Evliya Çelebi, a.g.e, s.38.

²⁷Yücel Öztürk, "Osmanlı Karadenizi Hakkında Bir Risale", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 13, Çorum,2007, s.77.

²⁸ Evliya Çelebi , a.g.e , s.39.

1.2. Özü Kalesine Kazak Akınları

Özü Kalesi Osmanlı Devleti'nin eline geçtikten sonra XVI. yüzyıldan itibaren, bu coğrafyada Zaporog Kazakları sahneye çıkmaya başlamışlardır. Yağma ve çapul ile geçinen Zaporog Kazakları, Özü Nehrinin ağzında yer alan ve kendilerinin Karadeniz'e çıkıp sahil şehirlerini yağmalamalarına engel olan Özü Kalesine karşı yıpratıcı akınlara başlamışlardır. Zira Özü boğazının her iki yakasında yer alan Özü ve Kılburun(Kinburn) Kaleleri Özü Nehrine giriş ve çıkışı kontrol altında tutmak için inşa edilmişlerdi. Çünkü Kazaklar, “şayka” adını verdikleri küçük ve hızlı kayıklarıyla Özü ağzından çıkarak, Karadeniz'in sahil şehirlerini yağmalamakta ve halkı da esir almaktaydılar.²⁹ Bundan dolayı Osmanlı Devleti de Kazakların bu saldırılarına karşı bazı önlemler almak zorunda kalmıştır.

Lehistan himayesindeki Kazaklar sadece Osmanlı topraklarına değil, Moskova üzerine de seferler düzenlediklerinden dolayı, Mengli Giray bu durumdan rahatsız olan Rus Çar'ına, 1510 yılında yapılan antlaşma gereğince Kazak akınlarını engelleme sözü vermiştir.³⁰Kazaklar 1515 yılında Lehistan'ın resmi sınır bekçileri olmuşlar ve bundan sonra siyasi bir güç haline gelerek sürekli güçlenmişlerdir. 1527 yılında Kırım Hanı Sahip Giray I, sürekli devam eden Kazak akınlarını, Lehistan kralı Sigismund'a şikâyet etmiş ise de herhangi bir sonuç alamamıştır.³¹ Ünlü Rus tarihçisi Solovyev eserinde, Sahip Giray I'in şikâyetine sebep olan olayları detaylı bir şekilde yazmıştır. Buna göre; Sahip Giray I, Evstafiy Daşkeviç komutasındaki Çerkas ve Kanev Kazakları'nın Dinyeper'deki (Özü) Kırım halkına zarar verdiklerini, ayrıca Sahip Giray I Moskova seferinde iken hastalanarak geri dönen 30 askerinin geri dönüşte, Kazaklar tarafından saldırıya uğradıklarını ve atlarının gasp edildiklerini bildirdikten sonra “*Ben senin düşmanınımın (Moskova Knezi) üzerine gidiyorum, ancak senin Kazaklar'ın benim orduma zarar veriyor, bu hareketler barış ile bağdaşıyor mu?*” şeklindeki ifadesiyle Sigismund'a sitem etmiştir.³² Sahip Giray I'in bu şikâyetinden bir yıl sonra 1528 yılında, Daşkeviç komutasındaki Kazaklar Özü Kalesine ve Kırım'a muhtemelen misilleme yapmak amacıyla saldırmışlar ve Türkleri mağlup ederek çeşitli yağmalama faaliyetlerinde bulunmuşlardır.³³ 1528 yılındaki bu

²⁹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e, C.I-II, s.212.

³⁰ Öztürk, a.g.e, 2004, s.245.

³¹ Öztürk, a.g.e, 2004, s.247.

³² S.M, Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen 1463-1584*, Kitap III, c.5-6, Moskova 2001, s.414-415.

³³ Öztürk, a.g.e, 2004, s.248.

ilk büyük ve organize Kazak saldırısının, Osmanlı Devleti'nin her bakımdan gücünün zirvesinde olduğu Kanuni Sultan Süleyman dönemine rastlamasına bakılırsa, Kazakların Karadeniz'in kuzeyinde oluşturdukları tehlikenin ne denli büyük olduğu rahatlıkla anlaşılır.

Kazak tehlikesinin bir nebze olsun önünü kesmek için Osmanlı Devleti'nin eline 1553 yılında iyi bir fırsat geçmişti. Zira köken olarak Kazak olmayan, ancak Kazakların yeni lideri olan Lehistan soylularından Dimitri Vişnevetski'nin Lehistan ile arası açılmış ve 1553 yılında Osmanlı Devleti'ne bir teklif ile gelmişti. Bu teklife göre Vişnevetski, Zaporog Kazaklarının başına geçecek ve Kazakları Osmanlı himayesine sokacaktı. Buna karşılık Osmanlı Devleti de Vişnevetski'nin Zaporojye'deki hâkimiyetini tanıyacaktı. Yani Vişnevetski, Osmanlı Devleti'nden bir bakıma özerklik talep etmekteydi. Ancak Vişnevetski'nin bu teklifi Osmanlı Devleti'nin o tarihlerde Lehistan ile barış halinde olmasından ve barışı muhafaza etmek istemesinden dolayı padişah tarafından reddedildi.³⁴ Böylece Osmanlı Devleti Zaporog Kazaklarını himayesi altına alma fırsatını kaçırmıştır. Bunun neticesinde kanaatimizce Osmanlı Devleti önemli bir stratejik hata yapmıştır. Eğer Osmanlı Devleti bu teklifi kabul etmiş olsaydı, belki de Kazakların büyük bir kısmı, Osmanlı hâkimiyetine girecek ve Osmanlı Devleti de Kırım Hanlığındaki Cengiz soyundan gelen hanları kontrol altında tuttuğu gibi Kazakları da kontrol altında tutabilecekti. Fakat bu fırsat Osmanlı Devleti tarafından değerlendirilemedi. İttifak teklifi Osmanlı Devleti tarafından reddedilen Vişnevetski bundan sonra, Moskova ile ittifak yapmış ve 1556 yılında 300 kadar Kazak ve Rus askeri ile Özü Kalesine saldırarak kaleyi yağmalamıştır.³⁵

XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Zaporog Kazakları, Tuna boylarındaki Türk şehirlerine de akınlar yapmaya başlamışlar, Kili ve Akkirman gibi müstahkem kalelere zararlar vermişlerdir. Daha sonraları Kazaklar akınlarını daha da yoğunlaştırmışlar ve 1614 yılında Karadeniz'i geçerek Anadolu'nun en güvenli liman şehirlerinden biri olan Sinop'u yağmalayarak, bir miktar da esir almışlardır. Bunun üzerine harekete geçen Şakşaki İbrahim Paşa, Tatarların yardımıyla Sinop baskınını gerçekleştiren Kazakların bir bölümünü Don Nehri boylarında yakalamış ve gasp ettikleri malların ve esirlerin bir kısmını geri almıştır.³⁶

Osmanlı şehirlerine karşı sürekli saldırıda bulunan Kazaklar, yaptıkları

³⁴ Golobutskiy'den naklen, Yücel Öztürk, *a.g.e.*, 2004, s.262.

³⁵ Öztürk, *a.g.e.*, 2004, s.263-264.

³⁶ Joseph V. Hammer, *Osmanlı Tarihi*, İlgı Yayınevi, C.II, İstanbul, 2007, s.307.

yağmalama faaliyetlerinden sonra Osmanlı ordusu üzerlerine geldiğinde, Lehistan'a sığınmaktaydılar. Dolayısıyla Kazaklar, Osmanlı ile Lehistan'ın arasının bozulmasına da neden olmaktaydılar. Bir yandan Lehistan himayesindeki Kazaklar, Osmanlı topraklarına; diğer taraftan da Osmanlı himayesindeki Tatarlar, Lehistan topraklarına akın yapmaktaydılar. Bu durumdan rahatsız olan Osmanlı Devleti ve Lehistan bu akınlara karşılıklı olarak engel olmak için, 1617 yılında bir antlaşma yapmışlardır.³⁷ Ancak bu antlaşma da bu akınları sona erdirmemiş hatta daha da arttırmıştır. Çünkü bu antlaşmadan 8 yıl sonra 1625 yılında Kazaklar, İstanbul'a kadar gelmiş ve Boğaziçi'nde Yeniköy ve İstinye'yi yağmalamışlardır.³⁸

Bu Kazak akınlarından sonra, Özü ağzının kontrolünü sağlamak amacıyla nehrin iki yakasında bulunan Özü ve Kılburun kalelerinin stratejik önemi bir kez daha anlaşılmıştır. Zaporog Kazaklarının Özü ağzından çıkmasını engellemek için bu kalelerin çok kuvvetli bir şekilde istihkâm edilmeleri gerekiyordu. Nitekim dönemin önemli devlet adamlarından, Defterdar Ekmekçiöğlü Ahmet Paşanın vasiyeti üzerine, ölümünden sonra yaklaşık 40.000 Osmanlı altını kullanılarak Özü Kalesi onarılmıştır.³⁹

Osmanlı Devleti için, çok ciddi problem olan Zaporog Kazaklarının akınları, bir ara Kazak Hatmanı Doroşenko'nun kendi isteğiyle Osmanlı himayesine girmek istemesiyle⁴⁰ azalır gibi olmuştur. Ardından Kazakların başına gaddarlığı ve acımasızlığı ile ünlü olan İvan Sirko⁴¹ geçmiş ve Özü Kalesi üzerine hem karadan hem de denizden seferler yapmış, ancak kaleyi alamamıştır.⁴² İvan Sirko, 1670 yılında Özü Kalesini bir kez daha kuşatmış fakat kaleyi yine ele geçirememiştir. Sirko, 1678 yılında ise, Özü Kalesine erzak taşıyan Osmanlı donanmasına Dinyeper-Buğ (Özü-Aksu) limanında baskın düzenlemiştir.⁴³ XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden XVIII. yüzyıla kadar Özü mansabı ve Özü Kalesi sürekli olarak Zaporog Kazaklarının saldırılarına maruz kalmıştır. Bundan sonra Osmanlı-Kazak çatışmaları yerini Osmanlı-Rus çatışmalarına bırakmıştır.

³⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C.III-I.Kısım, s.128.

³⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003,s.49.

³⁹ Mustafa Nuri Paşa, *age*, C.I-II,s.218.

⁴⁰ Uzunçarşılı, *a.g.*, C.III-I.Kısım, s.422.

⁴¹ N.Sikritpskiy, İvan Sirko'nun acımasızlığını, Kırım Tatarlarının çocuklarını İvan Sirko'nun ismiyle korkuttuklarını söyleyerek açıklamaktadır. Bkz. N. Skriptskiy, "Pohodı İvana Sirko", *Morskoy Flot*, Moskova 2007, s.87.

⁴² N. Skriptskiy, "Pohodı İvana Sirko", *Morskoy Flot*, Moskova 2007, s.87.

⁴³ Skriptskiy, *a.g.m.*, s.88.

XVIII. yüzyılda Mustafa Sertân adlı bir kâtip tarafından kaleme alınan ve Yücel Öztürk tarafından neşredilen -özellikle Özü Kalesi hakkında önemli bilgiler içeren- bir risalede, Anadolu ve İstanbul'un güvenliğinin Bender, Özü, Azak ve Temrek kalelerinin elde tutulmasına bağlı olduğu savunulmaktadır. Ancak o dönemde Osmanlı Devleti için bu bölgeleri elde tutmak o kadar da kolay bir iş değildi. Zira bu esnada Rusya ile Avusturya, Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak kurmuşlardı. Bu ittifakın neticesinde Osmanlı Devleti kuzeyden Rusya, kuzeybatıdan ise Avusturya tarafından sıkıştırılmaktaydı.⁴⁴

Nitekim XVIII. Yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Osmanlı-Rus-Avusturya savaşlarında,1737 yılında Ruslar 3 ordu ile Kırım, Azak ve Özü Kalesine saldırmışlardır.⁴⁵ Minih kumandasındaki Rus ordusu, Özü Kalesine şiddetli bir taarruz gerçekleştirmiş, kaledeki asker yetersizliğinden dolayı Özü muhafızı Yahya Paşa Ruslara karşı direnememiş ve 1737 yılında Özü Kalesi Rusların eline geçmiştir.⁴⁶ Özü Kalesi bu şekilde Rusların eline geçtikten sonra, 1738 yılında yapılan savaşta Kırım Hanı Mengli Giray II ve Kefe'deki Türk ordusu komutanı Mehmet Paşa Rusları bozguna uğratmışlar, Özü Kalesinde tutunamayacaklarını anlayan Ruslar, Özü ve Kılburun kalelerini terk etmişler ve bu iki kale tekrar Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁴⁷ Rus kaynakları ise, Özü ve Kılburun kalelerinin tekrar Osmanlı egemenliğine geçişini, Türk kaynaklarında bahsedildiği gibi savaş ile değil aksine 1739 yılında yapılan Belgrad Antlaşmasının bir gereği olarak, açıklamaktadırlar.⁴⁸

1.3. Özü Kalesinin Osmanlı Egemenliğinden Çıkışı

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti artık her bakımdan eski gücünü kaybetmekte, buna karşın Rusya ise yavaş yavaş gücünün zirvesine doğru ulaşmaktaydı.1768 yılında vuku bulan Osmanlı-Rus savaşı, Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetiyle sonuçlanmış ve neticede 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın 18.maddesine göre Kılburun Kalesi,⁴⁹ Özü ve Aksu nehirlerinin arasında kalan boş ovanın kayıtsız şartsız Ruslara verildiği, Özü Kalesinin ise Osmanlı idaresinde

⁴⁴ Öztürk, *a.g.m*, 2007, s.70-71.

⁴⁵ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e*, C.III-IV, s.44.

⁴⁶ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, C.IV/I.Kısım, s.263-264.

⁴⁷ Mustafa Nuri Paşa, *age*, C.III-IV, s.46.

⁴⁸ <http://ua7.com.ua/?q=language:ru,section:pages,mname:rmenu,pname:15-ochakov> , 04.06.2008 ayrıca , "İstoriya Ochakova" , <http://ochakov.narod.ru/history.htm> , 04.06.2008.

⁴⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e*, C.IV/ I.Kısım, s.422.

kaldığı kabul edilmiştir.⁵⁰ Buna göre Küçük Kaynarca Antlaşması gibi ağır bir antlaşmada bile Özü Kalesinin Osmanlı idaresinde kalması, buranın ne kadar önemli bir nokta olduğunu, ayrıca Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyinde Turla Nehrinin doğusundaki alanda kalan son askeri üssü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu antlaşma ile Kırım Hanlığı da Osmanlı egemenliğinden çıkmış, artık Kırım'da Osmanlı askeri kalmamıştır. Rus Feld Mareşali Potemkin, 1788 yılında Osmanlı Devleti'nin son askeri üssünü 120.000 asker ile kuşatmıştır.⁵¹ Kuşatma altındaki Özü Kalesi için dönemin Kaptan-ı Deryası Gazi Hasan Paşa, donanmasıyla Dinyeper-Bug limanı denilen yerin açığına bulunan "Berezan"⁵² adası yakınlarına gelmiş ancak, Özü ağzındaki suların sığ olması nedeniyle kaleye daha fazla yaklaşmamıştır.⁵³ Osmanlı donanmasının yardım edemediğini gören Ruslar, taarruzun şiddetini arttırmışlar, o yıl Özü Nehri donmuş olduğu için nehir üzerinden rahatça kaleye yaklaşmışlar ve merdivenlerle kaleye girmeyi başarmışlardır. Kalede zaten az olan Osmanlı askeri, daha fazla karşı koyamamış ve Ocak 1789'da kale tekrar Rusların eline geçmiştir. Rus Mareşali Potemkin, 3 gün 3 gece kalenin yağmalanmasını emretmiş ve bu süre zarfında asker ve sivil 25.000'den fazla kişi şehit edilmiştir. Özü Kalesinin düştüğü haberi İstanbul'a ulaştığında Sultan I.Abdülhamit üzüntüsünden felç geçirmiş ve "Özü, Hotin ve Kırım'ın Ruslardan alınıp İslam eline geçtiğini görmeden Allah ruhumu kabzetmesin" diye⁵⁴ dua etmiş ancak bundan kısa süre sonra vefat etmiştir.⁵⁵ Böylece, 1492 yılında yapılan ve kısa süre sonra Osmanlı egemenliğine giren Özü Kalesi 1789 yılında Rusların eline geçmiş ve bundan sonra bir daha geri alınamamıştır. Bu kalenin ile Osmanlı Devleti'nin, Karadeniz'in kuzeyindeki en önemli askeri üslerinden biri kaybedilmiştir. Ayrıca hem bu bölgedeki hem de Kırım'daki Müslümanlar, Rusların himayesine girmişlerdir. Böylece dâr-ül İslam ile dâr-ül harb'i birbirinden ayıran ve "Özü serhaddi, gayri serhadde kıyas olunmaz"⁵⁶

⁵⁰ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e*, C.III-IV, s.81.

⁵¹ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e*, C.III-IV, s.177.

⁵² Bu ada Özü boğazının ortasında yer alan ve günümüzdeki adı "Pervomaysk" olan ada ile karıştırılmamalıdır. "Berezan" adası Pervomaysk adasından az daha batıda, Dinyeper-Bug limanı denilen yerde bulunmaktadır. Bkz. <http://wikimapia.org/#lat=46.5920183&lon=31.4710236&z=13&l=0&m=a&v=2>, 04.06.2008, Ayrıca adanın günümüzdeki ismi halen Berezan'dır. Uzunçarşılı'nın eserinde ise bu adanın ismi "Pirezen" olarak geçmektedir. Bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, C.IV/I.Kısım, s.539.

⁵³ Uzunçarşılı, *a.g.e*, C.IV/I.Kısım, s.539.

⁵⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e*, C.IV/I.Kısım, s.543

⁵⁵ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e*, C.III-IV, s.179.

⁵⁶ Öztürk, *a.g.m*, 2007, s.74.

ifadesiyle önemi bir kere daha vurgulanan Özü Kalesi, Osmanlı egemenliğinden kati surette çıkmıştır.

Özü boyu ve Besarabya'nın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasında, Rusya'nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasınının 11.maddesine göre Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde konsolosluk açma hakkını kazanması⁵⁷ ve akabinde Memleketeyn'de (Eflak ve Boğdan) açtıkları konsolosluklar ve bunların faaliyetleri çok büyük rol oynamıştır. Çünkü buralara tayin edilen Rus konsolosları, halkı sürekli olarak Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmakta idiler.⁵⁸ Bunun neticesinde ilk olarak 1789 yılında Özü Bölgesi daha sonra ise 1812 yılındaki Bükreş Antlaşması ile Besarabya'nın tamamı Rus işgaline uğramış ve bu bölgeler Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır.

2. Özü'nün Osmanlı İdari Yapısındaki Yeri

Osmanlı Devleti kurulduktan sonra, hızla genişlemeye başlayınca fetihlerden ve çeşitli ihtiyaçlardan dolayı Osmanlı idari yapısında birçok Beylerbeyilik kurulmuştur.⁵⁹ Devletin ilk kurulduğu dönemlerde Osmanlı idari yapısının temelini, Anadolu ve Rumeli eyaletleri oluşturmaktaydı. Ancak daha sonraları Yavuz Sultan Selim döneminde fethedilen Mısır ve Arap topraklarının idaresi için Arap eyaletleri, Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki Orta ve Doğu Avrupa fetihlerinden sonra da Orta Avrupa ve Balkanlarda yeni eyaletler kurulmuş ve Osmanlı idari yapısındaki eyalet sayısı hızla artmıştır. Yukarıda Osmanlı eyaletlerinin çoğunun ihtiyaca binaen kurulduğundan bahsetmiştik. Örneğin, önceleri Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlı bulunan Kefe sancağı, 1569 yılındaki Astarhan seferi ve Don-Volga kanal projesinin sevk ve idaresini kolaylaştırmak için, seferden bir yıl önce 1568 yılında sancaklıktan çıkarılarak, Beylerbeyilik konumuna getirilmiştir.⁶⁰ İhtiyaca binaen kurulan bir başka eyalet de araştırmamıza konu olan Özü Kalesinin yer aldığı Dinyeper ve Bug(Aksu) nehirleri arasında kalan bölgeyi kapsayan Özü Eyaletidir. Özü Eyaleti, artan Kazak akınlarına karşı önlem almak amacıyla XVI. yüzyılda kurulmuştur.⁶¹ Özü Eyaleti, önceden Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlı olan, Niğbolu, Vize, Çirmen, Kırkkilise,

⁵⁷ Osman Köse, "Balkanlarda Rus Konsolosluklarının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Turkish Studies*, Sayı 2, 2006, s.155.

⁵⁸ Köse, *a.g.m.*, s.171

⁵⁹ Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler / Eyaletler, Kaptanlık, Voyvodalık, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, C.IX, 2002, Ankara, s.892.

⁶⁰ Halil İnalçık, "Eyalet" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.XI, 1995 İstanbul, s.549.

⁶¹ İnalçık, *a.g.e.*, s.109.

Bender ve Akkirman gibi kuzeybatı Karadeniz sancakları ile Özü ve Kılburun kalelerini kapsamaktaydı.⁶² Özü Eyaletinin sancak merkezi, Silistre ve Akkirman olarak belirlenmiştir.⁶³

Özü Eyaletinin sancak merkezinin, Özü Kalesi olmamasının temel nedeni muhtemelen güvenlik sorunudur. Evliya Çelebi, eserinde Özü'nün amansız bir yer olduğundan dolayı vezirlerin Akkirman, Silistre veya Babadağ'da oturduklarını yazmaktadır.⁶⁴ Çünkü Akkirman ve Silistre, Özü Kalesine göre çok daha müstahkemdiler. Zira çalışmamızın Özü Kalesindeki askeri yapı kısmında da görüleceği gibi, Özü Kalesinde o tarihlerde çok fazla asker bulunmamaktaydı. Bu eksiklikten dolayı olacak ki, daha sonraları Özü Kalesine iki adet daha kale ilave edilerek Özü Kalesi büyütülmüştür.

Yaptığımız araştırmadan, Özü'nün, defterimizde geçen “*Kaza-i Cankerman nâm-ı diğer Özü der liva-i Akkirman*” ifadesiyle 1570 yılında Akkirman livasına bağlı bir kaza olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.⁶⁵ Özü her ne kadar burada kaza olarak addedilmiş ise de, defterimizde Özü Kazasının tahriri bulunmamaktadır. Aksine 483 numaralı tapu tahrir defterimizde *Kaza-i Cankerman...* ifadesinden sonra, sadece Özü Kalesinin tahriri verilmektedir. Buna göre defterimizde herhangi bir mahalle ismi geçmeden, direkt olarak kaledeki müstahfızân, azebân ve fârisân gibi askeri sınıfların, daha sonra ise varoştaki gayrimüslimlerin isimleri zikredilmektedir. Ayrıca kazaya bağlı herhangi bir nahiye veya köy ismine de rastlanmamaktadır. Tüm bu bilgilere istinaden, o tarihlerde Özü Kazasının, kale civarı ve varoştan oluştuğunu tahmin etmekteyiz. Yani buranın kaza olmasında, muhtemelen kalenin taşıdığı stratejik önem etkilidir. Bu kanaati, 1570 yılında kaza olarak kaydedilen Cankerman'ın, 1593 yılında⁶⁶ stratejik konumundan ve Kazak tehlikesinden dolayı Özü Eyaleti olarak yeniden idari düzenlemeye tabi tutulması desteklemektedir.

2.1.Özü Kalesinin Tahmini Nüfusu

483 numaralı tapu tahrir defterinin verilerine göre, Özü Kalesinin tahmini nüfusunu burada hesaplamaya çalışacağız. Nüfus araştırması

⁶² Çağatay, *a.g.e.*, C.I-II, s.138.

⁶³ Kılıç, *a.g.m.*, s.893.

⁶⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.35.

⁶⁵ BOA, TT-483, s.112.

⁶⁶ Mustafa, L.Bilge, “Akkirman”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.II, 1989 İstanbul, s.269.

yaparken defterimizde geçen hane ve mücerret⁶⁷ terimlerinden yararlanacağız. Kalenin tahmini nüfusunu tespit ederken, kale ve varoştaki Müslüman ve Gayrimüslim unsurların hane sayılarının 5 ile çarpılması sonucu ortaya çıkan nüfusa mücerret sayısının ilave edilmesi suretiyle kalenin genel nüfusu tespit edilmeye çalışılacaktır. Burada belirtmemiz gereken bir diğer husus ise, Pir-i Fâni olarak kaydedilen kişilerin, çok yaşlı oldukları için muhtemelen eşleri ölmüş, çocukları da evlenmiş ve hane olarak kaydedilmiş olabileceğinden, bunların tarafımızdan mücerret (yani 1 kişi) olarak adedilmiş olmalarıdır. Buna göre Özü Kalesinin 1570 yılındaki tahmini nüfusu, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Cankerman(Özü) Kalesinin 1570 Yılındaki Nüfusu

	Kala-i Cankerman			Varoş-u Kala-i Cankerman			Genel
	Hane	Müc.	Topl.	Hane	Müc.	Topl.	
Müslüman Nüfus	173	79	944	-	-	-	944
Gayrimüslim Nüfus	-	6	6	8	0	0	6
Genel Toplam	Kale Nüfusu		950	Varoş Nüfusu		50	1000 ⁶⁸

Yukarıdaki bilgilere göre Özü Kalesinin ve varoşunun 1570 yılındaki tahmini toplam nüfusu 1000 kişidir. Bunların 944'ü Müslüman 56'sı ise gayrimüslimdir. Kale ve varoş nüfuslarını karşılaştıracak olursak, kalede 944 Müslüman ve 6 Gayrimüslim toplam 950 kişi bulunmaktadır. Kalenin varoşunda ise 50 kişilik Gayrimüslim nüfusa karşın hiç Müslüman nüfus yoktur. Buradaki 50 kişilik Gayrimüslim nüfusun 40'ı gebrân⁶⁹ olarak geri

⁶⁷ Hane terimi nüfus araştırmalarında evli olan bir aileyi ifade eder ve genellikle 1 hanenin 5 kişiden müteşekkil olduğu kabul edilmektedir. Diğer taraftan mücerret ise bekar olan kişileri ifade eder ve nüfus hesaplamalarında 1 kişi olarak değerlendirilmektedir Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan , "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* , X , İstanbul , 1953, s.12.

⁶⁸ Buradaki 1000 kişilik nüfus kalenin toplam nüfusu olup, bu nüfusun 217'si kaleyi savunan müstahfizan, azeban ve farisanlar'dır. Buradaki askeri unsurlar, Özü kalesindeki askeri görevliler ve asker sayısı kısmında ayrıntısıyla açıklanmıştır.

⁶⁹ Gebran kelimesi gebr kelimesinin çoğuludur. Sözlükteki anlamı ateşe tapan olsa da Osmanlı Devleti'nde bu tabir genelde Gayrimüslim unsurlardan Rumlar için kullanılmıştır. Defterlerde diğer Gayrimüslim unsurlar yahudiyân, kıptiyân, ermeni... vs olarak kaydedilmişlerdir. 483 numaralı ve 1570 tarihli defterimizde de Gebrân cemaatinden sonra Kıpti cemaati ayrıca yazılmışlardır. Ancak defterimizin hâsıl kısmında bütün Gayrimüslimlerden İspenc-i

kalan 10'u ise Kıptiyân (Çingene) olarak kaydedilmiştir.

Tüm bu verilere göre; kaledeki nüfusun hemen tamamının Müslüman nüfustan, buna karşılık kalenin varoşunda ise hiç Müslüman nüfus bulunmayıp, halkın tamamının Gayrimüslim unsurlardan oluştuğunu görmekteyiz. Burada ortaya çıkan sonucu, Şemseddin Sami'nin, varoş kelimesinin Macarca'dan geldiğini belirterek “*genelde kale dışındaki Hıristiyan mahallerinin bulunduğu yer olarak*” tarif etmesi doğrulamaktadır.⁷⁰

2.2.Özü Kalesindeki Askeri Yapı ve Asker Miktarı

XVI. yüzyılda genel olarak Osmanlı kalelerinde dizdar, kethüda⁷¹ ve kale neferlerinden oluşan askeri görevliler bulunmaktaydı. Kale Dizdarı kalenin muhafazasındaki askerlerin komutanı olup, kale savunmasından sorumlu en yetkili kişi olarak merkezden berat ile atanırdı.⁷² Dizdardan sonra kalede en yetkili kişi ise dizdarın yardımcılığını yapan kethüdadır. 483 numaralı tapu tahrir defterimizdeki kayıtlarda da bu hiyerarşi açıkça görülmektedir. Özü Kalesindeki komuta kademesini bu askeri görevliler oluştururken, bu görevlilerin komutasında üç çeşit askeri sınıfın olduğu göze çarpmaktadır. Bunlar müstahfızân, azebân ve fârisânlardır. Kale muhafazasında görevli bu askeri sınıfları burada kısaca açıklamak yerinde olacaktır. Mustahfızlar dış tehditlere karşı kale savunması için kurulmuş profesyonel askerlerin oluşturduğu bir sınıftır. Bunların hiyerarşik yapılanması yukarıdan aşağıya Dizdar, Kethüda, İmam ve normal neferlerdir.⁷³

Azepler ise Osmanlı askeri teşkilatında yeniçerilerden önce kurulmuş olan hafif ve okçu birliklerdir.⁷⁴ Azeb kelimesi Arapça bir kelime olup bekâr anlamına gelmektedir. Buna istinaden ilk devirlerde azepler, Anadolu'dan güçlü kuvvetli ve savaşma kabiliyeti olan bekâr Türk gençlerinden seçilmiş

Gebran adı altında kulluk vergisi alındığı görülmektedir. Buna dayanarak Osmanlı Devleti tebasından olan diğer Gayrimüslimlerin de gebran olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz.

⁷⁰ Varoş kelimesinin anlamı için bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1999, s.1482.

⁷¹ Kethüda tabiri, XVI. Yüzyıldan itibaren, Osmanlı devlet teşkilatındaki sivil veya asker tüm görevlilerin yardımcısı olan kişiler için kullanılmıştır. Kethüda hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Canatar, “Kethüda”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.25, Ankara 2002, s.332.

⁷² Yusuf Oğuzoğlu, “Dizdar”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.9, İstanbul 1994, s.481.

⁷³ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.164.

⁷⁴ İdris Bostan, “Azeb”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.4, İstanbul 1991, s.312.

ve bu askeri sınıf ortaya çıkmıştır.⁷⁵ Her ne kadar azeb, kelime olarak bekâr anlamına gelse de 483 numaralı tapu tahrir defterimizdeki verilerden, 1570 yılında Özü Kalesindeki azeplerin çoğunluğunun evli olduğunu anlıyoruz.⁷⁶ Ayrıca azepler ilk dönemlerde ordunun önünde öncü kuvvetler olarak görev yapar iken, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren kale muhafazasında da görevlendirilmeye başlamışlardır.⁷⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı askeri teşkilatının yapısı zamanla değişime uğramıştır.

Osmanlı kalelerinin muhafazasında görevli bir diğer askeri sınıf da fârisân bölükleridir. Fârisân bölükleri daha çok sınır kalelerinde bulunan atlı birliklerdir. Bunlar kalenin önemine göre fârisân-ı evvel, fârisân-ı sâni ve fârisân-ı sâlis olarak üç gruba ayrılmaktadırlar. Maaşlarını buldukları mahallin maliyesinden veya kendilerine tahsis edilen herhangi bir mukataadan alırlardı.⁷⁸

Kale muhafazasında görevli askerlerin bağlı buldukları teşkilatlar yukarıda kısaca açıklandıktan sonra aşağıdaki tabloda 1570 yılında Özü Kalesinde görev yapan askeri sınıflar ve bu sınıflara mensup asker miktarları gösterilmiştir.

Tablo 2. 1570 Yılında Cankerman (Özü) Kalesindeki Asker Sayıları

1570	Müstahfızân	Azebân	Fârisân
Dizdar-ı Kal'a	1	—	—
Ağa-yı Azebân	—	1	—
Ağa-yı Fârisân	—	—	1
Kethüdâ	1	2	1
Ser-Bölük	6	—	—
Ser-Oda	—	10	5
Beşlü (Beşli)	—	—	1
Topçu	6	1	—
Normal Nefer	67	79	35
Toplam Asker	81	93 (1 Nefer Gebr)	43 (5Nefer Gebr)
Genel Toplam	217 Nefer		

⁷⁵ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, C-I, s.517.

⁷⁶ BOA, TT-483, s.112.

⁷⁷ İdris Bostan, *a.g.m*, s.312.

⁷⁸ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e*, C.III-II.Kısım, s.288.

483 numaralı tapu tahrir defterimizdeki verilere göre; Özü Kalesinde 1570 yılında toplam 217 nefer asker bulunmaktaydı. Bunların 81'i müstahfiz, 93'ü azeb ve 43'ü fâris askerleridir. Defterimizdeki Özü Kalesinin tahriri kısmının en başına müstahfizlar daha sonra azebân ve fârisânlar yazılmışlardır. Defterimizde müstahfizân grubunun başında 1 adet *Dizdar-ı kal'a* ve onun yardımcısı durumunda olan 1 adet kethüdanın kaydedildiği görülmektedir. Bundan başka belirli sayıdaki askerlerin başında görev yapan 6 adet Ser-Bölük (Bölükbaşı), 6 adet topçu ve 67 adet kale neferi yani rütbesiz askerler yer almaktadır. Azebân ve fârisân bölüklerine bakıldığında ise defterimizdeki verilere göre; azeplerin başında *Ağa-yı Azebân*, fârisler'in başında ise *Ağa-yı Fârisân*'ın bulunduğu görülmektedir. Bunlar azebân ve fârisân bölüklerinin komutanı olup, bunlardan başka Azep ağasının yardımcılığını yapan 2 kethüda, Faris ağasının yardımcılığını yapan 1 kethüda bulunmaktadır. Ayrıca azeplerin içinde 10 adet Ser-Oda (Odabaşı)⁷⁹ 1 adet topçu ve 79 adet kale azebi, farisan askerlerinin içinde ise 5 adet Ser-Oda 1 adet beşlü (beşli) ile 35 adet kale fârisi bulunmaktadır. Buna göre kaledeki toplam azep miktarı 93 nefer, faris miktarı ise 43 neferdir. Azebân ve fârisân bölüklerinin yapılanmasında Ser-Odalar (Odabaşı) bulunurken, müstahfizân sınıfındaki askerlerin yapılanmasında ise Ser-bölüklerin (bölükbaşı) bulunduğu görülmektedir. Böylece müstahfizân grubunun yapılanmasının, azebân ve fârisân grubundan farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca defterimizde müstahfizân, azebân ve fârisân bölüklerinden sonra kaydedilen kısımda, iki nefer ma'zûl (azledilmiş) merd-i kal'a, iki nefer ma'zûl beşlü ve birer nefer ma'zûl ser-oda ağası ve ma'zûl azep ağası kaydedilmiştir. Bu görevlilerin azledilmiş oldukları isimlerinin başlarına yazılan "ma'zûl" ifadesiyle defterde özellikle belirtilmiştir. Bu görevlilerin deftere diğer neferlerden önce kaydedilmiş oldukları göz önünde tutulursa; bunların halen diğer normal neferlerden statü bakımından farkları olduğu anlaşılmaktadır.

483 numaralı tapu tahrir defterimizdeki verilere göre askeri teşkilat içinde en fazla dikkat çeken 2 önemli nokta vardır. Bunlardan birincisi, toplam 93 nefer olan azeplerin içinde 1 nefer Gayrimüslimin, toplam 43

⁷⁹ Odabaşı tabiri, Osmanlı askeri teşkilatı dâhilinde bulunan Yeniçeri Ocağının bazı subaylarına verilen bir rütbedir. Odabaşılar askeri yapılanma hiyerarşisinde yayabaşı ve bölükbaşından sonra gelirlerdi. Bunlar genellikle bölüğün asayışı ve emniyetinin sağlanması ile görevliydi. Tanzimattan sonra bu rütbe, yapılan bir takım değişiklikler ile lağv edilmiştir. bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB. Yayınları, İstanbul 1993, C.II, s.716.

nefer olan fârisân askerlerinin içinde de 5 nefer Gayrimüslim askerinin bulunmasıdır. Ancak azebân ve fârisân bölüklerinde Gayrimüslim neferler bulunurken, müstahfızân bölüklerinde Gayrimüslim neferlerin olmadığını görmekteyiz. Buradan o dönemlerde artık Osmanlı ordusunda Gayrimüslim askerlerin de yer aldığı ve bu askerlerin de kale savunmasında görev yaptıkları anlaşılmaktadır. İkinci önemli nokta ise Özü Kalesindeki askerlerin büyük çoğunluğunun evli olması ve bir kısmının da askerlikten başka debbağ, kasap, tabbah, berber, dülger, mumcu, meremmeti, keçeci gibi iş kollarında çalışmalarıdır. Böylece kaledeki askerlerin, askerliğin yanı sıra diğer vatandaşlar gibi çeşitli iş kollarında da çalıştıkları ortaya çıkmaktadır.

2.3.Özü Kalesinin İktisadi Yapısı

Osmanlı Devleti'nde raiyetten alınan 3 çeşit vergi bulunmaktadır. Bunlar tekâlîf-i şer'iyye, tekâlîf-i örfiyye ve tekâlîf-i divaniyye'dir. Şer'i vergiler zekât, oşür, haraç ve cizye, örfî vergiler resm-i çift, bennak, ispenç, bâd-ı heva ve niyabet, divani vergiler ise avarız akçesidir.⁸⁰ Osmanlı Devleti'nde bu vergiler, reaya'dan alınır ve askeri kesimden alınmazdı. Asker ile reaya'yı birbirinden ayıran en önemli özellik bu muafiyet idi.⁸¹ Ancak askeri kesim bütün vergilerden değil, umumiyetle kulluk vergisi olan resm-i çift ve resm-i mücerret'ten muaf tutulmuşlardır.

Reayadan alınan vergiler hem şehrin imarı için hem de şehrin muhafazasını sağlayan asker ve devlet görevlilerinin maaşlarını karşılamak için harcanmaktaydı. 483 numaralı ve 1570 tarihli tapu tahrir defterine göre Özü Kalesindeki asker ve görevlilerin iâşesini karşılamak için, kalede ve varoшта yaşayan halktan bu vergilerin birçoğunun alındığı görülmektedir. Aşağıdaki tabloda 1570 tarihinde Özü'deki vergi gelirleri gösterilmiştir.

⁸⁰ H.Basri Karadeniz , "XVI. Yüzyılda Rumkale", *Belleten, Cilt: LXII*, Sayı: 234, Ağustos 1998, s.450.

⁸¹ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, 1996 İstanbul, s.49.

Tablo 3. 1570 Yılında Cankerman(Özü) Kalesindeki Vergi Gelirleri

Vergi Türü	Miktar	Akçe
İspenc-i Gebrân	22 nefer	550
Hınta	800 kile ⁸²	5600
Şair	605 kile	2420
Erzen	555 kile	2220
Alef ve Mahlut	1 kile	6
Öşr-ü Kovan	---	110
Resm-i Tapu-i Zemin ve Deştâni	---	50
Resm-i Haymânegân	---	400
Âsiyâb-ı Bâd	6 adet	180
Mahsul-ü Mâhi-i Müstahfizan , Azebân ve Fârisan	---	762
Mahsul-ü Beyt-ül Mâl-ı Hassa	---	3485
Âdet-i Ağnâm ve Ağıl	---	17690
Mahsul-ü Cizye-i Gebrân	---	1900
Mahsul-ü Serhane	---	1060
Mahsul-ü Hamr-ı Üzüm	---	3240
Mahsul-ü İhtisâb ve Bâc-ı Şehr	---	7707
Niyabet-i Cürm-ü Cinayet ve Resm-i Arusane...vb.	---	4500
Toplam	---	51.880

Yukarıdaki tabloda, tahrir defterimizdeki sıraya göre ve herhangi bir şekilde alt gruplara ayrıştırılmadan verilen vergi gelirleri Tablo-4'te, şehir ve ticarete bağlı vergiler, tarım, hayvancılık ve diğer gelirler olarak 4 ana başlık altında toplanarak olarak tahlil edilecektir. Buna göre Özü Kalesinin iktisadi yapısını oluşturan 4 ana sektörün gelirleri şu şekildedir.

⁸² Burada geçen kilenin günümüzdeki kilo ile alakası yoktur. Kile Arapça keyl (ölçmek) fiilinden türetilmiş bir hacim ölçüsüdür. Devletin çeşitli bölgelerinde çeşitli kileler kullanılmıştır. Bundan dolayı ticarete meydana gelebilecek ihtilafları önlemek için devletin her yerinde aynı olan Keyl-i İstanbuli yani İstanbul Kilesi kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde, 1 İstanbul kilesi yaklaşık olarak 35 litre idi. Kile(Keyl) hakkında daha geniş bilgi için bkz. E.V Zambaur, "Keyl" , *İslam Ansiklopedisi MEB Yayınları*, C.6, 1977 İstanbul, s.664, ayrıca Cengiz Kallek , "Kile", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. C.25, 2002 Ankara , s.568-571.

Tablo 4. Özü'deki Vergi Gelirlerinin Dağılımı

Cankerman (Özü)	Vergi / Akçe	%
Hayvancılıktan Alınan Vergi Gelirleri	19.622	37,9
Tarımsal Ürünlerden Alınan Vergi Gelirleri	13.486	26
Kulluk Vergisi ve Diğer Gelirler (Niyabet, Âsiyâb, Deştâni..vs.)	11.065	21,3
Şehir ve Ticarete (İhtisap ve bâc-ı şehir) Bağlı Vergi Gelirleri	7707	14,8
Toplam Gelir	51.880	100

Cankerman(Özü) Kalesi civarında ve kale varoşundaki halkın yaptığı ziraat ve elde ettiği ürün karşılığında alınan vergi gelirlerinin toplamı 13.486 akçedir. Bu rakam Cankerman ekonomisinin %26'sına tekabül etmektedir. Toplam 13.486 akçe olan bu rakamın 5600 akçesi hınta(buğday), 2420 akçesi şair(arpa), 2220 akçesi erzen(darı) ve 6 akçesi alef ve mahlût (yulaf ve hayvan yemi) üretiminden alınan öşürlerdir. Bu meblağın geri kalan 3240 akçesi ise üzümün işlenmesi suretiyle elde edilen hamr (şarap) üretiminden alınan vergi gelirleridir. Cankerman'da o sene tarım ürünlerinden öşür olarak 800 kile buğday, 605 kile arpa, 555 kile darı ve 1 kile yulaf alınmıştır. Ürünlerden akçe cinsinden alınan vergi miktarları, kile cinsinden alınan öşür miktarlarına bölüldüğünde, örneğin 5600 akçe olan buğday öşürünün 800 kile buğday karşılığı tahsil edildiği göz önüne alınırsa, buradan buğdayın kilesinin 7 akçe olduğu rahatlıkla hesaplanabilir. Aynı hesap ile arpanın ve darının kilesinin 4 akçe, yulafın kilesinin ise 6 akçe olduğu da hesaplanabilir.

Özü'deki hayvancılık faaliyetlerinden alınan vergi gelirlerine bakacak olursak; bu gruba giren vergi gelirlerinin toplamı 19.622 akçedir. Burada hayvancılık alanında küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, balık avcılığı ve arıcılık olmak üzere üç çeşit sektör ortaya çıkmaktadır. Bu üç sektörün içinde en büyük orana sahip olan ise küçükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Buna göre, toplam 19.622 akçe olan hayvancılık faaliyetlerinden alınan vergi gelirlerinin 17.690 akçesini küçükbaş hayvancılık gelirleri oluşturmaktadır. Âdet-i ağnam⁸³ adı altında tahsil edilen ve genelde 2 koyuna 1 akçe olan bu verginin

⁸³ Âdet-i ağnam küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinden alınan vergidir. Bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C.VI, 1947 Ankara, s.486-487.

hâsılı iki ile çarpıldığında, 1570 yılında Özü ve civarında 35.380 adet küçükbaş hayvanın yetiştirildiği ortaya çıkmaktadır. Âdet-i ağnam'dan sonra, mahsul-ü mâhi adı altında 762 akçe balık avcılığından alınan vergi geliri ve öşr-ü kovan adı altında 110 akçe, arıcılığa bağlı bal üretiminden alınan vergi gelirlerinin olduğu görülmektedir. Geri kalan 1060 akçe ise hayvanların kesildiği serhanelerden (mezbaha) elde edilen gelir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarım ve hayvancılığa bağlı vergilerden sonra Cankerman'da halktan alınan kulluk, bâd-ı heva⁸⁴, değirmen vergisi gibi diğer vergi gelirleri de bir grup oluşturur. Bu gruba giren vergilerin toplam hâsılı 11.065 akçe olup, bu meblağ Cankerman ekonomisinin %21,3'ünü oluşturmaktadır. Bu vergileri kendi içerisinde tahlil edecek olursak; Müslümanlardan alınan kulluk vergisi olan resm-i çift'in burada tahsil edilmediği görülmektedir. Bunun yegâne sebebi ise Özü Kalesinde yaşayan halkın asker olması ve kulluk vergisinden muaf tutulmasıdır. Gayrimüslimlerde ise durum farklıdır. Buna göre; Gayrimüslimlerin, kulluk vergisi olan ispenç'ten muaf tutulmadıkları ve bu vergiyi istisnasız hane başına 25 akçe olarak ödemiş oldukları anlaşılmaktadır. Kulluk vergisinden sonra diğer gelirler grubuna dâhil edilen en önemli vergilerden, niyabet-i cürm-ü cinayetin o sene 4500 akçe, mahsûl-ü beyt-ül mâl'in 3485 akçe olduğu tespit edilmektedir.

1570 yılında Cankerman'da ticari faaliyetlere bağlı ihtisap ve bâc⁸⁵ gelirlerinden alınan vergilerin toplamı 7707 akçedir. Bu vergiler tamamen ticari karakterli vergiler olup şehirli reayaya mahsustur. Bu vergilere kırsal kesimde rastlanmamaktadır. Bunlardan başka Cankerman ekonomisine, burada açıklanmayan, ancak, Tablo 3'te miktarları gösterilen tapu-i zemin, cizye-i gebran, deştbâni gibi vergi gelirleri de katkı yapmaktadır. Burada ilave edilmesi gereken bir başka gelir ise değirmencilik gelirleridir. Buna göre; 1570 yılında Özü ve civarında 6 adet 6 ay çalışan değirmen bulun-

⁸⁴ Bâd-ı heva denilen bu gruba, Cürm-ü cinayet (para cezası) , Resm-i arus(gelin vergisi) , Tapu-i zemin, Deştbâni, Yava ve kaçgun, Beyt-ül mal (varisi olmayan terekelerin hazineye intikali) ...vesair vergiler girmektedir. Bu vergiler ne zaman zuhur edip, tahsil edileceği belli olmadığından dolayı ârizi vergiler olarak tanımlanmıştır. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Bad-ı Heva", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.4, 1991 İstanbul, s.417, Ayrıca 483 numaralı tapu tahrir defterimizde bu vergi grubunun gelirleri ayrı ayrı verilmemiş aksine tek bir kaleme toplanmıştır.

⁸⁵ Bâc kelimesi Farsça kökenli bir kelime olup, Osmanlı Devleti'nde şehirlerde alınıp satılan her çeşit maldan alınan vergiye verilen isimdir. Bkz. Celal Yeniçeri, "Bâc" , *DİA*, C.4, İstanbul 1991, s.411. Osmanlı Devleti'nde Osman Gazi "Her kişi ki pazara bir yük getire sata, iki akçe versin ve satmasa hiç nesne vermesin" diyerek ilk bâc vergisini yürürlüğe koymuştur. Aşıkpaşazade'den naklen Celal Yeniçeri, aynı madde, s.412.

maktadır. Bu değirmenlerin 6 ay çalıştıkları, 30 akçe olarak ödedikleri âsiyâb (değirmen) vergisinden anlaşılmaktadır. Zira Osmanlı Devleti'nde bu vergi 1 yıl çalışan değirmenlerden 60 akçe, 6 ay çalışan değirmenlerden 30 akçe ve 3 ay çalışan değirmenlerden 15 akçe olarak tahsil edilmekteydi.⁸⁶

Sonuç

Bu çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzey sahillerindeki en önemli askeri üslerinden biri olan Özü Kalesinin tarihi ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmamızın ilk bölümünde kalenin yapılışı, fiziki özellikleri, Osmanlı-Kazak ve Osmanlı-Rus savaşlarındaki stratejik önemi ve son olarak ise kalenin Osmanlı hâkimiyetinden çıkışı açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise kalenin ve varoşunun nüfusu, askeri ve ekonomik yapısı incelenmiştir. Ayrıca yine bu çalışmada Özü Kalesindeki askeri sınıflara ve askeri görevlilere de yer verilmiştir. Sonuç olarak 1570 yılında Özü Kalesindeki askeri ve ekonomik yapının, aynı dönemdeki diğer Osmanlı kalelerindeki yapı ile benzer olduğunu söyleyebiliriz.

⁸⁶ Neşet Çağatay, *a.g.m* , s.503